

НАРОДНА

ТВОРЧИСТЬ

ISSN 0130-6936

1996

ТА ЕТНОГРАФІЯ

2·3

*Грушівське чудо.
(Явлення Богородиці в с. Грушеві
Львівської обл.)
Мал. М. М. Козаченко
(картон, темпера), Черкаси, 1991.*

ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА,
ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ
ІМ. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ТА МІЖНАРОДНОЇ
АСОЦІАЦІЇ ЕТНОЛОГІВ

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ

2·3 1996

Рік заснування 1925

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ

ТРАВЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ

(249—250)

Цей номер журналу надруковано
завдяки добродійній фінансовій підтримці
Міжнародного фонду «Відродження» (фонду Сороса)

У ЖУРНАЛІ

З ІСТОРІЇ НАУКИ, КУЛЬТУРИ ТА ПОБУТУ

- 3** Козир Лідія. Фольклористична діяльність Бориса Грінченка

НОВІ НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ

- 11** Скрипник Ганна. Міжнародна асоціація українських етнологів

НАРОДОЗНАВЧІ ПРАЦІ ВЧЕНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

- 14** Стебельський Богдан. Роль етнології в утвердженні державності українського народу
- 17** Одарченко Петро. Оборонець святинь українського народу (Професор О. І. Повстенко — рятівник від знищення і дослідник стародавньої церковної архітектури та живопису столиці України)

З ФОНДІВ, КОЛЕКЦІЙ, РІДКІСНИХ ВИДАНЬ

- 25** Зайцев Павло. Національно-історичні традиції українського народу і творчість Т. Г. Шевченка (Пояснювальні статті до Повного видання творів поета в 16-ти томах)

ПАМ'ЯТІ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ

- 35** Рудницький Леонід. Нове трактування тексту вірша Т. Г. Шевченка «Заповіт», який став народною піснею — гімном відродження України
- 41** Маланюк Євген. До справжнього Шевченка (Спроба уточнення визначення поняття «народний поет»)

МИТЕЦЬ І НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

- 52** Вільшанська Оксана. Меблі в українському стилі Амбросія Ждахи

НАРИСИ, ЕТЮДИ

- 64** Орел Лідія. Традиційний національний одяг українців у дзеркалі народної пісні

СЛОВО МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

- 76** *Пазяк Надія.* Самодіяльний живописець пам'яток церковної архітектури Канівщини

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 82** *Пазяк Михайло.* Дослідження фольклорно-літературних взаємин у працях Петра Одарченка
- 86** *Фоменко Валентин.* Фундаментальний збірник праць українських мистецтвознавців

ХРОНІКА

- 90** *Сюта Богдан.* Інститут ім. М. Т. Рильського в 1995 році
- 93** *Дзира Ярослав.* Ярослав Рудницький (некролог)
- 94** *Чекан Юрій.* Валентин Дубравін (некролог)

ЗАСНОВНИКИ ЖУРНАЛУ:

*Президія НАН України, Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
та Міністерство культури і мистецтв України*

*ОЛЕКСАНДР КОСТЮК
(головний редактор),*

ЛІДІЯ АРТЮХ,

ЮРІЙ ГОШКО,

СОФІЯ ГРИЦА,

ПЕТРО КОНОНЕНКО,

Адреса редакції:

252001 МСП, Київ 1

вул. Грушевського, 4

Телефон 229-50-29

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

БОГДАН МЕДВІДСЬКИЙ,

МИКОЛА МУШИНКА,

СТЕПАН ПАВЛЮК,

МИХАЙЛО ПАЗЯК

(заступник головного редактора),

ОЛЕКСАНДР ФЕДУРУК,

ВІКТОРІЯ ЮЗВЕНКО

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ, № 640 від 25.05.94

Науковий редактор *О. Г. Костюк*

Відповідальний секретар *І. М. Власенко*

Редактори відділів *В. Т. Скурятівський, Г. М. Тищенко, К. М. Шпак*

Художні редактори *Н. М. Абрамова, М. І. Стратілат*

Технічні редактори *О. В. Дивуля, Т. М. Шендерович*

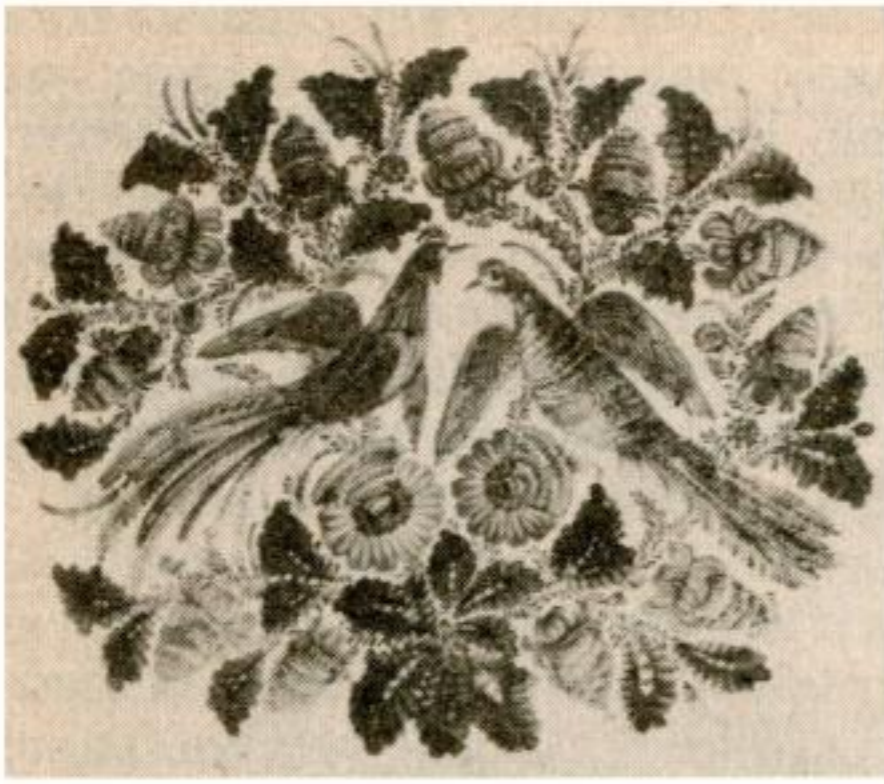
Коректор *А. І. Смолкіна*

Комп'ютерна верстка *Н. О. Зразюк*

Здано до набору 26.06.96. Підл. до друку 22.08.96. Формат 70×108/16. Папір друк. № 2 Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 8,4. Ум. фарбо-відб. 8,93. Обл.-вид. арк. 9,38. Тираж 2700 прим. Зам. **6-403.**

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка», 252601, Київ 4, вул. Терещенківська, 3. Київська друкарня наукової книги, 252004, Київ 4, вул. Б. Хмельницького, 19.

«НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ЕТНОГРАФІЯ», № 2—3 (249—250), березень — квітень, травень — червень, 1996. Журнал Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України та Міжнародної асоціації етнологів. Заснований в 1925 р. Виходить 1 раз на 2 місяці. (Українською мовою). Київ, видавництво «Наукова думка». Адреса редакції: 252001, вул. Михайла Грушевського, 4. Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ 4, вул. Б. Хмельницького, 19.

НАРИСИ, ЕТЮДИ

ТРАДИЦІЙНИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ОДЯГ УКРАЇНЦІВ У ДЗЕРКАЛІ НАРОДНОЇ ПІСНІ

Народну пісню справедливо вважають енциклопедією життя народу. В ній відбилися його багатомісячна історія, праця, заповітні думи і сподівання, боротьба за кращу долю, здорова трудова мораль та звичаї, що склалися протягом багатьох віків. Поряд з видатними історичними подіями та явищами суспільного і особистого життя людей у піснях зафіксувалися й звичайні, на перший погляд, малопримітні деталі повсякденного побуту та праці. Все, чим живе простий трудівник, так чи інакше знайшло своє відображення у художній формі народної поезії.

До прикладу візьмемо одяг. У численних народних піснях зустрічаються відомості про те, хто і як його виготовляв, з якої сировини, як його носили, як до нього ставилися люди. Зокрема, в народних піснях відбилися такі процеси, як прядіння, ткання, оздоблення одягу, а також його крій, назви.

Раніше, як відомо, в економічному житті трудящих, особливо селян, переважали натуральні форми господарювання. Власноручно виготовлення одягу з домотканого полотна чи сукна було звичним явищем. Майже в кожній сільській хаті стояв ткацький верстат. У кожній родині, і заможній, і бідній, мати привчала дочок змалечку прядсти, ткати, вишивати. Пряли дівчата вдома і на вечорницях, вишивали, пасучи худобу, або ж довгими осінніми та зимовими вечорами вдома. А під час цієї роботи багато співали, складали пісні про своє життя та працю.

От як у Тараса Шевченка:

У неділю не гуляла,
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи співала...

Виготовлення тканини в домашніх умовах, пошиття та оздоблення одягу з неї — виснажлива праця, яку майже повністю виконували жінки. Особливо важко було жінкам у великих сім'ях, нерідко їм доводилось працювати й ночами:

Ой пряду, пряду, спатоньки хочу.
Ой склоню я голівоньку на білу постілоньку,
Може, я й засну.

(М. Леонтович. Хорові твори. — К., 1970. — С. 51)

Народні пісні донесли до нас і відомості про технологічний процес виготовлення одягу, згадуючи при цьому знаряддя ткацтва, матеріал, з якого вони зроблені.

Ой вироста сосна,
Будем робити кросна.
Та будемо ми ткати
Сорочечку тоненьку,
Запасочку біленьку.

Ой бо збоїч лісковий,
А човнок яворовий,
А флудець лісковий.
Ой човнок яворовий,
А флудець лісковий.

Нема кому цівки сукати,	Як її убілимо
Треба Іванка загнати.	Та її убілимо
Як сорочечку витчемо,	Та її улисмо,
Де ж її убілимо?	Та й будем виправляти
Коло ставочку,	Іваночка з Оленочков до шлюбоньку.
Коло глибокого.	

(Весілля, кн. 2. — К., 1970. — С. 84)

В іншій пісні відбито послідовність операцій по виготовленню полотна:

А вже чужії жінки конопельки сіють,
А моя чепурушка ані думає.
Вона треться та мнеться,
Вона думає: минеться... І т.д.

(Жартівливі пісні. — К., 1967. — С. 401)

Далі в пісні співається про те, як конопельки «вибирають», «мочать», «тіпають», «чешуть», «прядуть», і, нарешті, «полотно виробляють». Як бачимо, довгий і складний шлях проходять коноплі та льон, аж поки перетворюються в працюючих жіночих руках на сорочки та рушники.

Невід'ємним складником народного вбрання всіх слов'ян є сорочка. Кожна дівчина ще задовго до одруження готувала собі, згідно зі звичаєм, якомога більше сорочок. Їх шили й вишивали в проміжках між святами, чи то пасучи худобу, чи то осінніми та зимовими вечорами вдома. В цю роботу кожна вкладала свій мистецький хист і вміння. Пізніше, переходячи жити до свекрухи, молода жінка часто вже не мала часу вишити собі сорочку. Тим-то весільну сорочку, вишиту ще замолоду, старі жінки ще й тепер часто зберігають, як найдорожчу пам'ятку, показуючи її дітям, онукам, і залишаючи собі на смерть.

На будень шили сорочки з грубого й сірого полотна, а на свято — з тонкого та з багатшим оздобленням. Хоч шити й вишивати уміли майже всі, проте в заможних родинах дівчата мали більше вільного часу й можливостей для праці. Тому соціальна нерівність відбивалась і в одязі:

А у тих багачок	Я звечора намочу,
Та по сім сорочок,	Опівночі полощу,
А у мене одна,	А до свята вберусь
Коли біла щодня.	Ще й до хлопців сміюсь!

(Українська народна пісня. — К., 1936. — С. 428)

На свята та в неділю люди вбиралися у чистий святковий одяг. Сіра сорочка в такий день — певна ознака бідності. Тим-то, змальовуючи нужденне життя наймита, народна пісня вдало використовує цю характерну деталь:

Вчора була суботонька,	Ой не біла, ой не біла,
Сьогодні неділя;	Та й не буде біла,
Чом на тобі, наймиточку,	Бо не знає бурлак бідний,
Сорочка не біла?	Коли та неділя.

(Українські народні пісні, кн. 1. — К., 1955. — С. 172)

У класовому суспільстві одяг був однією з важливих прикмет, що розрізняли багатого й бідного, підкреслювали соціальну нерівність і розшарування. Багаті нерідко хизувалися дорогим убранням, намагаючись за його допомогою показати свою зверхність над простим хлопом у сирячині.

Це докладно описано у відомій думі «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер». Ось портрет цього козака:

На козаку, бідному нетязі,
Три сером'язі,
Опанча рогожова,
Поясина хмелова;
На козаку, бідному нетязі, сап'янці —
Видно п'яти й пальці,
Де ступить — босої ноги слід пише;
А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка —
Зверку дірка,
Шовком мита,
Буйним вітром підбита,
А околиці давно немає.

(Українські думи та історичні пісні. — К., 1955. — С. 73)

Побачивши козака-нетягу в корчмі, «дуки-сребраники» і шинкарка Настя відверто зневажили його. А коли він почав «стіл червінцями устилати», ставлення до нього відразу змінилося:

Тоді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою.

Далі з'ясувалося, що козак-нетяга — насправді гетьман, перевдягнений у бідну одягу:

Отоді один козак іде,
Боти сап'янові несе,
На його козацькі ноги надіє;
Третій козак іде,
Шличок козацький несе,
На його козацьку голову надіє...

І цілком слушно козак-нетяга зауважив, що дуки шанують не людину, а її багатство:

То він теє од дуків-сребраників приймав,
Сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
«Ей, шати мої, шати!
Пийте, гуляйте:

Не мене шанують,
А вас поважають;
Як я вас на собі не мав,
Ніхто мене й гетьманом не почитав».

(Там же. — С. 75—76)

Отже, використовуючи таку художню деталь, як одяг, і показуючи ставлення до нього з боку «дуків-сребраників», в думі простежується ширше узагальнення і гнівне сатиричне викриття зажерливих багатіїв, що дбають лише про свій добробут та збагачення.

Ей, дуки, — кажуть, — ви, дуки!
За вами всі луги й луки, —
Нігде нашому брату, козаку-летязі, стати
І коня попати!

А бувало часом і так, що багаті соромились і зневажали своїх бідно зодягнених родичів, навіть рідних матерів, як про це розповідає одна з поширених народних балад:

Іди, ненько, тепер ти од мене:
Будуть гості сьогодні у мене.
Будуть гості в шовках, в оксамиті,
А ти, нене, в полатаній свиті!

(Українські народні пісні,
кн. 2, 1955. — С. 32)

Або ще:

Мої гості в золоті, в кармазині,
А ти, ненько, в старій кожушині.

(Пісні Явдохи Зуїхи,
1965. — С. 595)

Певна річ, симпатії народу — творця пісень та дум — завжди на боці «полатаної свити». Балада кінчається тим, що жорстокому невдячному синові грім ударив у хату і забив молоду жінку, після чого він знову кличе стару матір додому. Так був покараний за тяжкий гріх. У цьому випадку за зовнішньою містичною оболонкою криється висока людяна мораль трудового народу, сформована протягом тисячоліть на основі багатющого життєвого досвіду.

Як бачимо з наведених прикладів, за допомогою якоїсь характерної деталі одягу народна пісня дуже влучно й майстерно змальовує соціальний портрет героя:

Над річкою бережком
Ішов чумаки з батіжком,
Гей, гей, з Дону додому.

За плечима торбина,
Ще ж латана свитина, —
Гей, гей, дочумакувавсь.

(М. Леонтович, с. 106)

Мало слів, а як багато сказано! Перед очима відразу постає ціла картина народного життя, а за зовнішнім зоровим образом вгадуються і долі людські та характери, і ставлення до них самого народу. Здавалось би, звичайний і цілком буденний побутовий сюжет, але ця буденність виступає опoетизованою, позбавленою грубої «прози життя» і повсякденної дріб'язковості — вона ніби підноситься над ними в сферу високих почувань, досягаючи філософського узагальнення. Наведемо пісню повністю:

Постій, чумаку, постривай,
Шляху в людей розпитай,
Гей, гей, чи не заблудивсь?

Мені шляху не питать:
Прямо степом мандрувать,
Гей, гей, долю доганять!

Пішла доля ярами,
Зеленими лугами, —
Гей, гей, не вмів шанувать!

Бідний одяг викликає співчуття творців пісень насамперед тому, що за ним стоїть знедолена трудяща людина. Але разом з тим народові завжди було властиве прагнення до краси, тому гарний, чепурний одяг, зроблений чесною працею, люди носили з почуттям гідності. Навіть найбідніший селянин у свято зодягав чистий святковий одяг.

В одній із пісень дівчина, коли її парубок порівнює з панною, не дуже тому радіє, бо в неї інший ідеал, і з гордістю відповідає:

А я не панна, я господиня,
В мене полотен повна скриня.

(с. Бережинці,
Мануїльського р-ну,
Хмельницької обл.,
із власних записів)

Згідно з народними морально-звичаєвими нормами, кожна порядна господиня мусить дбати про одяг сама. Повна скриня полотна й сорочок — це не тільки ознака достатку, але й працьовитості, бо все це виготовлялося в минулому, як правило, власноручно. Про це розповідають і народні пісні:

Кума до куми приходила,
Кума кумі говорила:
— Позич, кумо, рубашонку,
Хоч плоскіну та додільну,
З широкими подолами,
З вишитими рукавами.

Кума кумі одказала:
— Зима була, — чом не пряла?
Весна була, — чом не ткала?
Літо було, — чом не білила?
Осінь була, — чом не пошила?

(Гнедич. Мат. по нар. словесності,
Полт. губ., т. II, ч. I, ст. 145, № 775)

Або ще:

Світилка — шпилька при стіні,
На ній сорочка не її;
Прийшла сусіда, торкає:
— Скидай сорочку, смеркає!

Брешете, дружечки, як свині,
В мене сорочок дві скрині,
А третя не повна,
А на мені шовкова.

(В. Білецька. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация. Мат. по етнології і антропології. — Львів, 1989. — С. 103. Записано в Богодухові на Харківщині)

Потяг до гарного і чепурного одягу найбільше властивий молоді, що також відбилося в піснях:

Ой мамо, люблю Гриця,
Люблю Гриця-чорнобривця,
Сива шапка до лица,
Люблю Гриця молодця!

Або ще:

А в нашого Василя вишивані рукава,
Вишиваний ковнірець і сам парень молодець.

(Танцювальні пісні. — К., 1970. — С. 357)

Зрозуміло, що й про власний одяг кожна дівчина дбає не менше, хоч співає про це рідко.

А у того джигуна вишивані рукава,
А у мене, молоді, вишивані ж подола.
Зелена юбка, червона запаска;
Люби ж мене, джигуне, коли твоя ласка!

(Там же — С. 355)

На Україні існують численні повір'я, звичаї та обряди, пов'язані з виготовленням сорочок та їх ношенням. Дівчата нерідко вишивають сорочки також своїм коханим, нареченим, про що співається і в народних піснях.

А вже ж тая слава
По всім городочку,
Що дівчина козакові
Вишила сорочку.

(Там же, кн. I — С. 281)

Або ще:

Купи, мати, за три копи голку,
За чотири золоті червоного шовку,
А за того рубльовика мальовані п'яльця,
Щоб вишити козаченьку червоні рукавця.
Шовком шила, шовком шила, золотом рубила,
А для того миленького, що я полюбила.

(Познанский. Одежда малороссов. Труды археологического съезда в Харькове. — М., 1905)

Або ще:

Я Семена люблю, сорочку вишию.
Ой дерево, клен-дерево, сорочку вишию.

(Пісні з Волині. — К., 1970. — С. 36)

Прекрасний народний звичай дарувати вишивані сорочки та хустки своїм коханим та парубкам, що йдуть до війська, відображено також у численних творах української художньої літератури, зокрема, в п'єсі М. Кропивницького «Дай серцю волю — заведе в неволю», у згадуваній поезії Т. Шевченка «У неділю не гуляла...», в піснях «Хусточка ж моя шовковая» Г. Квітки-Основ'яненка, «Іхав козак на війноньку» М. Гайворонського, «Хусточка червона» А. Малишка та багатьох інших.

Ой Іване, Іваночку, чи маєш сорочку?
Ой маю я вишиванку — висить на кілочку.
Ой не та мні мати шила, що мя породила,
Лиш тота файна дівочка, що мя полюбила.

(Записано на Закарпатті працівниками
Музею нар. архітектури та побуту України, 1979 р.)

Впадає у вічі шанобливе, любовне ставлення до одягу, зокрема, до вишиваної сорочки чи хустини, виражене в багатьох піснях. Це пояснюється насамперед тим, що кожна така річ, як правило, виготовляється власноручно, вона несе в собі тепло людських рук. Вишиваючи сорочку чи хустину протягом кількох днів або й тижнів, кожна дівчина чи жінка, напевно ж, устигне багато передумати про того, хто цю сорочку носитиме, про його і своє власне життя. Тим-то так тепло і ласкаво виспівується в пісні:

А на нашій юловці	Не дивуйте мні, люди —
Всі купаві молодці.	Мені мати напяла,
Та нема купавшого	Мені мати напяла,
Над Василька нашого.	А сестриця виткала.
На йому копулейка,	А милейка пошила,
Та як біль, білейкая.	На мене наложила.
Та як біль, білейкая,	
Так як шовк, тонейкая.	

(Записав А. Т. Рудник у Камінь-Каширському р-ні,
Волинської обл., 1970)

Або ще:

— Ой весно, весно да весняночко,
Де твоя дочка да паняночка?
— Десь у садочку шиє сорочку,
Шовком да біллю да вишивас,
Своєму милому пересилас:

«Надівай її щонеділеньки,
Споминай же мене щогодиноньки.
Шовком я шила, а біллю рубила,
Жаль мені козака, що я полюбила»

(Ігри та пісні. — К., 1963. — С. 147)

Зрозуміло, що до одягу фабричного, купленого в крамниці, — хай навіть більш доброякісного — не виявляється такої уваги й такого шанобливо-поетичного ставлення, як до домотканого, виготовленого власноручно. Чи не в цьому криється одна з причин того, що купованим одягом люди не особливо дорожать і часто змінюють його, на догоду приймають швидкоплинної моди? Та й справді: які спогади чи асоціації може викликати сучасний стандартизований костюм, виготовлений хтосьна де і хтосьна ким? Якщо ним і дорожить наш молодий сучасник, то хіба лише за емблему модної закордонної фірми. Але вийде костюм із моди, і його викинуть без жалю, реліквією він не стане.

Оскільки ж вишита власноручно сорочка, хустина чи рушник вимагають і часу, і душі, й хисту, а їх виготовлення завжди пов'язане з думами та мріями, то звідси стає зрозумілим, чому ці речі мають у житті народу не тільки ужиткове, але й символічне значення: їх вишивають і дарують не будь-кому, а людині особливо близькій, з якою дівчина чи жінка зв'язана своєю долею або ж про це мріє:

І рушник вишиваний
На щастя, на долю дала...

співається в популярній сучасній пісні.

У відомій п'єсі Марка Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю» є така сцена. Безрідний сирота Іван Непокритий добровільно згоджується йти в солдати замість свого побратима Семена, який нещодавно одружився. А в нагороду за це він просить:

«Іван. Слухай, Одарко, виший мені сорочку! Бо в мене зроду-віку не було вишиваної сорочки.

Семен. Одарко, ти мені дарувала оце сорочку, подаруй краще її Іванові!

Одарка (подає Іванові сорочку). Нехай тобі буде на спомин!

Іван. Оце так гостинець! Та як же гарно вимережена! За такий подарунок годиться й поцілувати!

Одарка (цілує його). Чому ж і не поцілувати?»

З цього уривка також добре простежується важливе символічне значення вишиванки: її дарують близьким і рідним. Мріючи про вишивану сорочку, сирота Іван мав на увазі і те, що пов'язано з нею: любов і родинне щастя, яких йому не довелося зазнати.

Як уже мовилося, у нашого народу існує давній звичай, згідно з яким кожна дівчина сама готує собі разом з матір'ю посаг (придане) для майбутнього весілля та подружнього життя. Тим-то в народних піснях, зокрема, в календарно-обрядових та весільних, про виготовлення сорочок часто згадується в поєднанні з думами про нареченого, про одруження.

А в ліску, ліску, на жовтім піску,
Там дівчина мала-невеличка,
Невеличка, сама робітничка.

Сиділа вона на підганячку,
Своєму милому кошулю шила,
Кошулю шила, шовком вишивала.

А на комірці — ясний місячик,
А на чехолках — ясні зіроньки,
А на пазушках — свої голубойки.

(Пісні з Волині. — К., 1970. — С. 81)

Або:

Поїдь же ти, моя мати, до міста, до Колку,
Купи мені, моя мати, за копійку голку,
А за штири золоті червоного шовку.
Ой вишню козачині шовкову сорочку.
Шовком шила, шовком шила, злотом гаптувала,
Ой то тому козаченьку, що вірно кохала.

Не маючи потрібного одягу, дівчина не вважає себе готовою до одруження — такий звичай.

Якби мені хвартух білий,
Два разки намиста,
То була б я одній жінці
Для слави невістка.

Хвартушину сама зшию,
Намиста добуду,
Таки тій же одній жінці
Невісткою буду.

(Ігри та пісні. — С. 277)

Вишиваючи весільну сорочку, дівчина мріє про родинне щастя, але хто може вгадати свою долю? І ця тривога про майбутнє також передається в пісні:

Ой шиття моє, тонке, біле,
Ой як я піду за нелюба,
То виперу себе в калюжниці,
А висушу тебе у димниці,
Та скачаю тебе у землиці,
Сховаю тебе у бодниці.

(А. Потебня. Об'яснение малороссийских и сродн. песен, т. I, с. 232—238. Пісня записана в Гоменському повіті)

Інколи в народних піснях (веснянках, купавських) звучать думки про одруження, виражені від імені хлопця, але складають і виконують ці пісні, як правило, жінки, в тому числі й заміжні. Отже, не дивно, що й тут також часом вплітаються згадки про ті чи інші деталі народного одягу, подані в пестливій формі:

Шибай мене, татойку, високо,
Нехай зобачу далеко.
Там десь моя дівонька гуляє,
Шитим рукавцем махає.

(Пісні з Волині, с. 47)

Або:

Ой виший же, дівчинонько,
В подолоньках лиштву,
Та попроси свого бога,
Щоб за мене вийшла.

(Ігри та пісні, с. 277)

Поряд із домотканою тканиною, яка домінувала в сільському побуті, для пошиття одягу (корсеток, спідниць), а також для хусток, скатертин тощо використовувалась купована матерія фабричного виробництва. Найчастіше в піснях згадується китайка, шовк, зрідка байка та ін.

Брешете, дружки-панянки!
На мені сорочка з китайки,
Мене мати виряджала,
Із скрині сорочку давала!

(П. Я. Литвинова. Весільні обряди і звичаї в с. Землянці, Глухівського повіту, в Чернігівщині, 1900 р., с. 98)

Китайка була дорожчою за домоткане полотно і часто становила предмет гордощів сільських парубків та дівчат.

Що на дівочках плаття —
Все клин да китайка,
Все клин да китайка,
Да зеленая байка.

(Укр. нар. пісні. — К., 1963. — С. 113)

Там дівчинонька хусточки шила,
Та шила хусточки з китаєчки...

(Там же. — С. 266)

З кінця ХІХ ст. у побуті села з'являється також коленкор (перкаль) — біла бавовняна тканина фабричного виробу. В деяких тогочасних піснях відбито цей процес поступового привнесення в побут фабричної матерії, як характерний прояв впливу міської культури.

Інколи в піснях трапляються згадки і про дорогі, переважно заморські тканини, що їх за давніх часів носила козацька старшина та пани:

Оце ж тобі, пане Саво,
Сукні-одамашки,
Що ти нажив, вражий сину,
З козацької ласки...

(Укр. нар. думи
та істор. пісні. — К., 1955. —
С. 176. Про «оксамит» та «кармазин»
ми вже згадували вище.)

Найчастіше коштовний одяг, взуття та тканини згадуються в колядках та щедрівках прославною величального характеру.

Чи дома, дома пан господар?

П р и с п і в :

Щедрий вечер на святий вечер.
Ой сидить дома по кінець стола,
На нім шуба соболева,
А шапочка королева.
А в шапочці калиточка,
В тій калитці сто червоних...

(Колядки та щедрівки. —
К., 1965. — С. 57)

Або ще:

Чи дома, дома господаренько?
А й знаємо ми, що він є дома,
Сидить же собі по кінець стола,
По кінець стола краще сокола.
По кінець стола краще сокола.
На нім шапочка, як мак, дрібненька,
На нім кошулька, як біль, біленька,
Як біль, біленька, як лист, тоненька...

(Там же. — С. 55)

Особливість цих пісень у тому, що в них бажане часто видається за дійсне. Саме у такий спосіб вони висловлюють побажання щастя і добробуту кожному трудівникові, не обминаючи й найбільшого. Тим-то господар у колядці рівняється до багатого пана:

...На дворі йому нова світлонька,
Нова світлонька з мрамор-каменя,
А в тій світлоньці а все столове,
А все столове, все тисовії,
Все тисовії, позастилені,
Ой обрусами все шовковими,
Все шовковими, китасвими... і т.д.

(Там же. — С. 61)

Нерідко щедрівники зображають господаря та господиню у такій одежі, якої ті, можливо, зроду й не бачили, хіба лише в панському маєтку:

Поза столом сидять особе,
Сидять особе, все реміснички,
Все реміснички, самі шевцове.
Ой ладять, ладять червін-сафіян,
Ой газдиненькі на ім'я Анні.

(Колядки та щедрівки. — С. 101)

Далі в тій же пісні згадується «дорога шуба», «дорогий завіт». А в іншій щедрівці співається:

А в тім дворі красная паня,
За сто злотих сукня на ній.
За сто злотих, за сто червоних.

(Колядки та щедрівки. — С. 102)

Ще в інших шедрівках згадуються такі деталі, як «чобітки з козла», «кований пояс», «срібний перстенець», «дорогі коралі», «обруси китайовії», «паховці в кармазиноньці», «мудрий киптарик», «срібная згарда», «шовкова хустка», «золотні ковточки», «золотий серпанок», «дорогее сукно», «золотий персничок» (там же. — С. 102—106), «тонкий серпанок», «лисяна шуба», «шовковий пояс» (с. 114), «стучковий рантух» (с. 116) тощо.

Подеколи дорогий одяг згадується і в весільних піснях величального змісту:

Ой у город Лебедин їхав Іван молодий,
Під ним кониченько вороний,
На йому жупан голубий,
На йому шапка боброва,
З боку хустка шовкова.
Шила, шила та дівчина молодая,
Вишивала з темної ночі до свічі,
Ясного сонця, до віконця,
Для свого парубка молодця.

(Пчілка О. Весілля в Гадяцькому повіті
у Полтавщині. Мат. до укр.-рос. етнології,
т. I — С. 118. — Львів, 1899)

Наведені приклади підтверджують, що побіч домотканного полотна та сукна в українських селах використовувалась і привозна фабрична тканина різних гатунків. Проте пошиття та оздоблення одягу, як із домотканої, так і з крамної матерії, завжди було справою самих його власників та сільських кравців. Через те й форми його в кожному селі мали свої місцеві прикмети.

Оздоблення одягу, зокрема, вишивання сорочок — це багатюща культура, що в кожній місцевості витворила свої самобутні форми. Так, на Полтавщині відомо щось із 20 технік вишивання. Що ж до узорів, то їх існує безліч. Рідко можна знайти в селі дві цілком однакові сорочки: кожна жінка, вишиваючи для себе, робила це по своєму, даючи простір власній фантазії, імпровізуючи в межах усталеної місцевої традиції.

В центральних областях давніми техніками оздоблення сорочок та рушників було мережання, вирізування, виколювання, а також вишивання технікою гладь («біллю»). Біль — це зсукана вдвоє льняна або конопляна нитка, вибілена більше, ніж саме полотно. Біллю вишивали весільні та святкові сорочки, про що співається і в народних піснях:

Мала нічка петрівочка,
Та не виспалась наша дівочка.
Усю ніч не спала, біль сукала,
По горі ходила, біль білила,
Та до тої білі говорила:
— Ой біле ж моя тоненька,

Кому ти будеш вірнесенька?
Чи я тебе, біле, не білила?
Я над тобою, біле, ізниділа,
І всю петрівку просиділа.
А я тебе, біле, шануватиму,
На великий празник надіватиму.

Подеколи в народних піснях знаходимо й відомості про те, як носять той чи інший одяг. Наприклад:

Ой візьму я сардачок на плечі,
Тай й піду я до дівчини в вечір.

(С. Шиньовці, Кіцманського р-ну,
Чернівецької обл. з власних зап.)

Сардак, як ми знаємо, часто накидають на плечі, не вдягаючи рукавів. Можливо, цей спосіб носіння склався в карпатських горах під впливом нестійкої погоди та частих дощів, які важко передбачити. Через те беруть сардака на плечі про всяк випадок. Отож, пісня і відзначає цю характерну прикмету, зрозуміло, не спеціально, а принагідно.

У піснях родинно-побутового циклу про одяг та вишивання співається не так часто і не в таких піднесено-мрійних тонах, як у піснях молодіжних (веснянках чи купальських): заклопотана господарством жінка більше дбає про те, щоб напрясти й наткати полотно на велику сім'ю, для дітей.

Часом у піснях-баладах подибуються скарги знедолених жінок на те, як від нагайки облита кров'ю сорочка «прикипає до білого тіла», а біла

постіль зрощується вночі гіркими сльозами. Проте і в біді шиття та ткацтво приходять на допомогу зневаженій жінці:

Я вмю прясти, вмю шити — Я вмю прясти, вмю ткати —
Якось я буду в світі жити. Не дам я собі погибати.

(Буковинські пісні. — С. 198)

В окремих народних піснях відбився прадавній звичай поховання небіжчика в сорочці — «наряжання на смерть». Для цього кожна літня жінка заздалегідь готувала собі добру сорочку, і лише в тому випадку, коли такої не було, її ховали в будь-якій:

Надінь мені ільняну сорочку,
Сховай мене в вишневім садочку.
Ніде, мила, льняної узяти,
Будеш, мила, в плоскінній лежати.

(П. Чубинський, т. V, с. 365, № 716)

З цієї пісні побіжно дізнаємося й про те, що тонка льняна сорочка була доступна не всім і що більше цінувалася ніж груба, плоскінна.

Або ще:

Вбереш мене, милий, в вишиту сорочку,
Поховаєш мене в вишневім садочку.

(Пісні Явдохи Зуїхи. — С. 331)

Звичай готувати собі сорочку на смерть зберігається в народі й тепер, у чому нам не раз довелося переконатися під час подорожей по Україні.

Суворі будні і важка праця час від часу вимагали й відпочинку. Отож не дивно, що прядіння, ткацтво та вишивання відображені у жартівливих піснях, але вже з інших позицій:

Ой устану, я в понеділок,
Чи не наряду я хоч починок?
Ой пряла чи не пряла,
Простіть, люди, що збрехала.
І клоччя курить, і головка болить,
І до корчми кортить...

(М. Леонтович. — К., 1970. — С. 106)

Або ще:

Ой Боже, ж мій, Боже, може б я й робила,
Веретен накупив — нема мотовила.
Гей, гей, гей, гей, гей!
Веретен накупив — нема мотовила:
В печі дрова не горіли — я ним підпалила.
Гей, гей, гей, гей, гей!

(З власних записів від П. та М. Приймаченків,
Макарівський р-н Київської обл.)

Або ще:

Наробила-м полотна від порога до вікна,
Як ся сорочку вшила, то й плечей не закрила.
Постелила-м на воді, а збілили лебеді,
Краща в мене сорочка, як в якої попаді.

(Жартівливі пісні. — С. 404)

Або ще:

Ой знаю я таку жінку — шис, вишиває,
Сюди-туди кривульками, бо краще не знає.
Як пошила мні рубаху, є що показати,
Такий рубчик делікатний, є що в руки взяти,
У неділю ранесенько я в неї убрався,
А як вийшов на вулицю — сусіда злякався.
Стали люди сходитися, стали розглядати,
Чи то чуня, чи жупан — не можна пізнати.

(Жартівливі пісні. — С. 396)

Як бачимо, правильність і «добročинність» поведінки для таких пісень не становить інтересу, навпаки — предметом уваги стають не-

значні, ненормальні ситуації. Суть таких пісень у тому, що вони дають розрядку в години відпочинку, відволікають трудівників від одноманітних буднів життя, висміюють усілякі недоладності в побуті (ледарство, безгосподарність, неохайність, нездатність до роботи тощо):

Грицю, Грицю до роботи! —
В Гриця порвані чоботи.

(Там же. — С. 78)

Чи се ж ті черевички, що попович купив?
Повісила на кілочку та й школяр ухопив.

(Там же. — С. 172)

Хоч про одяг та взуття у народних піснях згадується лише побіжно, проте вони при уважному розгляді дають чимало цікавих відомостей про побут і звичаї, про людські характери:

Чи се ж ті чоботи, що зять дав?
А за ті чоботи дочку взяв.
Чоботи, чоботи, ви мої, —
Чом діла не робите ви мені?

(Там же. — С. 391)

У пісні розповідається про звичай дарувати чоботи майбутній тещі на весілля. А з інших також довідуємося, що червоні чоботи були свого часу предметом розкоші, добробуту, мали певне престижне значення. Загалом добрі чоботи чи черевички колись мали далеко не всі. Через те їх берегли, взували лише на свята, і навіть у піснях оспівували, що для наших днів цілком незвично. Згадаймо Шевченкове:

Якби мені черевички,
То пішла б я на музики.

Або з народної пісні:

Ой надіну черевички
Та й піду я на музики.

Черевички мої, То ж то милий, то ж то любий
І Іван при мені, Сподобався мені!

Переважно про чоботи та черевички співається в піснях жартівливих і танцювальних:

Ой поїхав мій миленький на базар до рідні,
Купив мені черевички — ось вони на мені!
Щоб я його голубом звала,
Щоб я йому правду казала.

(Танцювальні пісні. — С. 169)

Зустрічаються згадки про чоботи, як і про інші подарунки (хустини тощо), також й у веснянках:

Звідкіль вітер повіє, повіє,
Звідтіль милий приїде, приїде.
Червоні чоботи привезе,
Золоті підківки підіб'є.
Червоні чоботи на кілку,
Золоті підківки на шнурку.

(Там же. — С. 167)

Як показують багаточисленні приклади, одяг у піснях займає місце другорядне, підпорядковане, він виступає найчастіше у вигляді художньої деталі, як привід до вираження тієї чи іншої думки, а разом з тим, як свого роду заставка, «зачіпка» при побудові певної музично-поетичної конструкції (строфи). Щодо своєї функції такі деталі нагадують часом образи природи на початку пісень, які мають поштовх для вираження тієї

чи іншої думки, до утворення художнього паралелізму, але майже ніколи не мають самодостатнього значення:

Чумарочка рябесенька,
Пригортаючи злегесенька...
Отой мене пече-ріже
Що не люблю, в вічі лізе...

(Танцювальні пісні. — С. 339)

Або:

Я надіну біле плаття,
Одягай, подруго, й ти:
Нас покинули вхажори —
Треба новеньких найти.

Полюбила лейтенанта,
В нього сірая шинель;
Я ж думала — нежонатий, —
В нього четверо дітей.

(Сучасні частівки, з власних записів)

Згадки про одяг зустрічаються і в сучасній народній піснетворчості, але дуже рідко. І це природно: нині люди користуються переважно готовим одягом. Обходиться він набагато дешевше, через те його часто змінюють і не дорожать ним так, як колись.

Однак, як і в минулому, найбільше цінується і стає предметом оспівування те, що виготовлено руками близької людини: вишиваний рушник, вишивана сорочка.

Та чому мні не любити
Колгоспну дівочку? —
Вона вишиє для мене
Біленьку сорочку.

Вишивала дівчинонька
Мені ще й хустину,
Та й сказала: «Не забувай
Ти свою дівчину».

(Радянська пісня. — К., 1967. — С. 383)

У піснях сучасних поетів оспівуються саме ті речі, що зберігають тепло людських рук. Згадаймо «Пісню про рушник» та «Хусточку червону» А. Малишка, «Два кольори» Д. Павличка. Проте в окремих екстремальних випадках, як-то, під час війни і загибелі близьких людей дорогими реліквіями стають не тільки рукодільні предмети. На пам'ять мимоволі приходить знаменита «Бескозырка», що співалась на мотив «Раскинулось море широко». Вона увійшла в історію завдяки тому, що увібрала в собі біль і горе тисяч і тисяч людей, і стала пісенною пам'яттю про загиблих на війні для всіх живих.

Лідія ОРЕЛ

Київ

Орел Лідія, відомий дослідник і популяризатор пам'яток української народної культури, Заслужена працівниця культури, заввідділом народного мистецтва Музею народної архітектури та побуту України (Київ, Пирогів). Працювала як педагог, літературний редактор і понад чверть століття — у музеї. Збирає, вивчає і популяризує пам'ятки народної культури та побуту. Є автором етнографічної музейної експозиції «Полісся» в Пирогові. Під час експедицій збрала близько 15000 експонатів, переважно на Поліссі. Має понад 200 публікацій в періодичній пресі, у збірниках. В умовах, коли турбота про збереження пам'яток української народної культури для деяких можновладних зброєносців тоталітарного режиму була чимось підозрілим і небезпечним, Л. Орел чотири рази звільняли з роботи (1965, 1967, 1968, 1979 рр.). Учасниця і один із співзасновників хору «Гомін» Л. Яценка. Ініціаторка проведення народних свят у МНАП. З 1989 року по всеукраїнському радіо веде народознавчі передачі «Витоки», «Україна очима етнографа», «Золоті ворота» тощо.